

частинами України фактично зійшли нанівець... «Восени 1939 року з ініціативи товариша Сталіна були визволені від ярма польських поміщиків наші єдинокровні брати — народи Західної України і Західної Білорусії»⁴³, — проголошувала сталінська агіографія. На противагу їй видатний український митець О. П. Довженко занотовував у своєму щоденнику (1942 р.): «Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні при чім...»⁴⁴...

(Далі буде)

Одержано 06.01.91

В публикации речь идет о стремительном свертывании культурных и научных контактов Западной и Советской Украины, начало которому положил процесс СВУ (1930 г.). Освещается негативное влияние голода 1932—1933 гг. и систематических репрессий по отношению к украинской интеллигенции в УССР на позицию западноукраинской общественности.

⁴³ Йосиф Віссаріонович Сталін: Коротка біографія / Упорядн.: Г. Ф. Александров та ін.— 2-е, випр. і доп. вид.— К., 1947.— С. 166.

⁴⁴ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник.— К., 1990.— С. 198.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про ставлення Й. В. Сталіна до політики українізації та про його лінію на створення тоталітарної системи, що почала набувати сили з кінця 20-х рр.

Особливої уваги заслуговує сталінська позиція у питанні національно-державного будівництва.

«Подвійна бухгалтерія»

Процес такого будівництва на Україні, як і в інших радянських республіках, був складним. Як відомо, влітку 1922 р. Сталін висунув свою хибну ідею «автономізації», котру у розгорнутому вигляді викладено у проекті резолюції «Про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками». Цей сталінський проект був підготовлений для створення 11 серпня 1922 р. за рішенням Оргбюро ЦК РКП(б) спеціальної комісії з питань вдосконалення федеративних зв'язків радянських республік.

На початку вересня 1922 р. Д. З. Мануїльський, котрий у той час очолював ЦК КП(б)У, написав Сталіну листа, у якому підтримував і навіть прагнув обґрунтувати ідею перетворення договірних радянських республік в автономії. «Дорогий товаришу Сталін, — говорить, зокрема, у листі. — Перед своїм від'їздом у відпустку я хотів висловити деякі міркування з питання про українські справи, або, точ-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2.

ніше сказати, про становище окраїн... Це становище... має бути радикально переглянуте, бо воно не відповідає більше об'єктивній обстановці.

У якому напрямі?

Я вважаю, що у напрямі ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією...»¹.

Принципово іншу позицію зайняв тодішній Голова Раднаркому України Х. Г. Раковський. 28 вересня 1922 р. він пише доповідну записку у ЦК РКП(б) і особисто Сталіну, у якій, зокрема, зазначається: «Замість того, щоб довести розпочате будівництво до кінця, поставивши ясно й чітко питання про форми нашого державного життя та про побудову наших центральних органів, замість того, щоб виробити справжню федерацію, яка забезпечувала б для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднала б робітничий клас усіх національностей Росії на засадах рівноправності, *даний проект обминає це завдання*.

Найголовніше питання залишається — питання про вироблення суворо централізованої, але федеральної системи управління, в якій правильно були б захищені інтереси республік, і вони користувалися б певною автономією.

Пропозиція

Я пропоную вважати висновки комісії неостаточними. Питання потрібно поставити знову і розв'язати в усьому його обсязі відповідно до постанов партійних з'їздів»².

Розісланий для обговорення у ЦК компартій республік сталінський проект був підтриманий ЦК Компартії Азербайджану та ЦК Компартії Вірменії. ЦК Компартії Грузії відхилив його, запропонувавши натомість власний варіант документа. ЦК КП(б)У довгий час не обговорював проект та й взагалі утримувався від того, щоб якимось висловити однозначну оцінку, оскільки серед керівників республіки існувало розходження з цього приводу.

6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) висловився за позицію В. І. Леніна, котрий досить жорстко критикував сталінський підхід, наполягаючи, що «ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...»³.

Рішення про створення єдиної союзної держави у формі добровільного союзу рівноправних республік дістало підтримку України. Таку підтримку було відбито і у документах Пленуму ЦК КП(б)У, що працював 16—17 жовтня 1922 р. А у грудні цього ж року у Харкові відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад. В. І. Ленін звернувся до з'їзду з привітальною телеграмою. У відповідь делегати з'їзду писали В. І. Леніну: «Додержуючись Ваших вказівок, з'їзд приділить особливу увагу питанням радянського будівництва, сільського господарства і промисловості і в тісному союзі і єднанні з іншими радянськими республіками працюватиме для здійснення принципів комунізму»⁴. Разом з тим об'єктивна суперечливість у розвитку інтернаціональних і національних процесів, недостатня політично-правова фіксація прав республік, не завжди чітке розмежування компетенцій союзних і республіканських органів — все це створювало складності у функціонуванні нового союзного державного механізму. Саме про це йшла гостра розмова на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Виступаючи на з'їзді, Х. Г. Раковський

¹ Мельниченко В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 291.

² Там же. — С. 292.

³ Ленін В. І. Про утворення СРСР. Лист Л. Б. Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 201.

⁴ Нариси історії Компартії України. — К., 1977. — С. 326.

говорив: «Повітовий виконком знає більше свої права, ніж національні республіки. Товариші, я заявляю, що союзне будівництво пішло не-правильним шляхом... Треба відібрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам»⁵.

Виступ Х. Г. Раковського, як і критичні міркування деяких інших делегатів, відбили той факт, що з перших днів утворення СРСР Сталін і його оточення, не зазіхаючи прямо на федеративну форму державності, почали реалізовувати свою ідею автономізації на практиці, що призводило до надцентралізму, бюрократичного управління. Ще на одну небезпечну тенденцію вказав у своєму виступі на XII з'їзді РКП(б) М. О. Скрипник при обговоренні сталінської доповіді: «Хіба що-небудь нове пропонується у тезах тов. Сталіна? Нічого. Лінію давно намічено, ще в 1913—1914 рр. її намітив Ленін, і проводилася вона в статтях Леніна та його співпрацівника Сталіна у нашому журналі «Пролетаріат»».

Так чому ж ми практично у національному питанні товчемося на місці і при правильному, принципіальному його розв'язанні залишаємося на ділі безсилими? Справа в тому, що ми весь час балансуємо в галузі національного питання. Дехто весь час намагається знайти середню лінію. Будь-яку вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною на шовінізм народностей недержавних, і завжди ми маємо тут *подвійну бухгалтерію* (підкреслено — Ю. Ш.). Кожне посилення на великоруський шовінізм завжди намагаються дискваліфікувати висуванням зустрічного позову: мовляв, «спочатку подолайте свій власний націоналізм». Так на ділі з великодержавним шовінізмом ми не вели ніякої боротьби. Нам треба провести тут деяку межу!»⁶. А далі М. О. Скрипник поставив (гадаємо, для нього особисто риторичне) запитання: чи не занадто у сталінській доповіді випнуто протиставлення націоналізму великодержавного і місцевого, «чи не буде це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато й багато хто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдовував таким протиставленням?»⁷.

Слід особливо підкреслити, що XII з'їзд РКП(б) зробив акцент на необхідності рішучої боротьби з великодержавним шовінізмом⁸. Однак теза М. О. Скрипника про «подвійну бухгалтерію», як довів невдовзі політичний розвиток, на жаль, підтвердилася.

Вельми виразно це виявилось, до речі, невдовзі після XII партійного з'їзду, на Четвертій нараді з національного питання в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей, яка працювала у Москві 9—12 червня 1923 р. Цю нараду було скликано за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) від 19 травня 1923 р. з метою «викласти справу Султан-Галієва і показати, куди неминуче заводять логіка таємної і спрямованої проти партії роботи»⁹. М. Х. Султан-Галієва, котрий у 1920—1923 рр. працював членом колегії Наркомнацу РСФРР, з повною підставою можна назвати одним із перших і досить послідовних критиків сталінської «подвійної бухгалтерії» у національній політиці. У своїх виступах на засіданні фракції РКП(б) Х Всеросійського з'їзду Рад, на засіданні секції XII з'їзду РКП(б) з національного питання М. Х. Султан-Галієв відверто і аргументовано полемізував із Сталіним у питаннях національно-державного будівництва, викривав сталінську недооцінку важливості боротьби з великодержавним шовінізмом, підкреслюючи: якщо під націоналізмом розу-

⁵ XII съезд РКП(б).— 17—25 апреля 1923 г.: Стеногр. отчет.— М., 1968.— С. 582.

⁶ Там же.— С. 572.

⁷ Там же.— С. 573.

⁸ Там же.— С. 694.

⁹ О так называемой «султан-галиевской контрреволюционной организации» // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 10.— С. 77.

міють боротьбу з великодержавним шовінізмом, то «це не націоналізм, а це просто боротьба з проявами великодержавного шовінізму»¹⁰.

Такий підхід фактично співпадав з позицією М. О. Скрипника, висловленою на XII з'їзді РКП(б). Виступи М. Х. Султан-Галієва викликали роздратування Сталіна, і у травні 1923 р. виникла «справа Султан-Галієва», за якою його було виключено з партії, знято з постів, заарештовано. «...Інценізатором справи Султан-Галієва, — зауважував ще у 1969 р. І. Майстренко, — був напевно сам Сталін, який цією справою напував спраглий на жертви великодержавний партійний апарат саме напередодні наради з національного питання. Для Сталіна це була репетиція його пізніших провокативних інценізацій — московських показових процесів 30-х років»¹¹. І справді, сьогодні на основі фактів і документів, що раніше приховувалися, встановлено інспірований характер «справи Султан-Галієва», а також «контрреволюційної організації», що її ніби було згодом створено¹².

Однак тоді, у червні 1923 р., Четверта нарада розпочалася саме з осуду і підтвердження виключення з партії М. Х. Султан-Галієва. Та справа, однак, не тільки в цьому. Весь хід наради, матеріали якої, зауважимо принагідно, ще ніколи об'єктивно не аналізувалися фахівцями-істориками, переконливо засвідчив майстерно спрямовуване Сталінним прагнення показати, що рішення XII з'їзду РКП(б), який взяв курс на політику «коренізації», мовляв, стимулювали місцевий націоналізм у республіках. Повною мірою такий підхід відбив виступ Д. З. Мануїльського, на думку якого «рішення XII партійного з'їзду, котрі ми всі вітаємо і котрі ми нині на місцях проводимо, розв'язали у нас національну стихію»¹³. Мануїльський обстоював ту точку зору, що «ЦК партії повинен поставити рішучу боротьбу зі своїм великоруським шовінізмом, — це ваша, товариші, справа... Чергове бойове завдання, що стоїть перед нами, окраїнними комуністами, — це боротьба зі своїм націоналізмом»¹⁴. Тенденцію, речником якої був Д. З. Мануїльський, чітко зрозумів М. О. Скрипник, котрий підкреслив, що «питання про Султан-Галієва, котре поставлено тут, не є справою особистою, воно поставлене у площину партійної політики. Тут було багато характерних спроб, виходячи з цієї справи, змінити політику нашої партії... Товариші, котрі не були згодні з лінією, наміченою XII з'їздом РКП, намагаються використати цей випадок, щоб на практиці провести іншу лінію»¹⁵. М. О. Скрипник, хоча й дуже обережно, натякнув на те, що «справа Султан-Галієва» могла бути спровокована. Микола Олексійович певною мірою провів аналогію із «справою Степового», колишнього боротьбиста, якого брудними методами намагався дискредитувати голова Бердянської Надзвичайної Комісії Вронський¹⁶. Можна висловити припущення, що не тільки відверту критику сталінської політики, а цей обережний натяк Скрипникові не забули пізніше...

У виступах на нараді Сталін не залишив сумніву в тому, яку позицію він захищає. «Слід пам'ятати, — говорив він, — що наші ком-організації на окраїнах, у республіках та областях можуть розвинути-ся й встати на ноги, зробитися справжнім інтернаціоналістичним марксистським кадром тільки у тому випадку, якщо вони подолують націоналізм..., якщо будуть у змозі встояти проти того націоналістичного віяння, котре суне у нашу партію на окраїнах, суне, тому що відрод-

¹⁰ Там же.

¹¹ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Ч. 2. — Мюнхен, 1969. — С. 24.

¹² О так называемой «султан-галиевской контрреволюционной организации» // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 10. — С. 75—88.

¹³ Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.: Стеног. отчет. — М., 1923. — С. 43.

¹⁴ Там же. — С. 44.

¹⁵ Там же. — С. 47.

¹⁶ Там же. — С. 48.

жується буржуазія, зростає неп, зростає націоналізм, є пережитки великоруського шовінізму, існує вплив закордонних держав.., що підтримують всіляко націоналізм. Боротьба з цим ворогом у республіках і областях є тією стадією, котру повинні пройти наші національні ком-організації...»¹⁷. Нагадаємо: йшов лише 1923 р., а генсек ЦК РКП(б) для себе вже визначив «стадію», що її згодом «пройдуть» союзні республіки та їх партійні організації, ту «стадію», що закономірно ви-значалася «подвійною бухгалтерією». Ясна річ, Сталін критикував М. О. Скрипника, закинувши йому, що він «затемнює» небезпеку міс-цевого націоналізму¹⁸. Сталінська критика була спрямована і проти Х. Г. Раковського, котрого він безпідставно звинуватив у «конфедера-лізмі»¹⁹. Характерно, що при цьому Сталін висловив відверту підтрим-ку міркуванням Д. З. Мануїльського²⁰.

І позиція Сталіна, і дискусія на Четвертій нараді мають, на нашу думку, велике значення насамперед з огляду на те, що у той період партія здійснювала у всіх республіках політику «коренізації», спрямо-вану на підготовку, виховання і висування кадрів корінної національ-ності, врахування національних факторів при формуванні партійного і радянського апаратів, організацію мережі шкіл всіх ступенів, закла-дів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корін-них національностей. КП(б)У здійснювала цю політику по двох нап-рямках, додержуючи лінію на «українізацію» і одночасно на макси-мальне сприяння розвиткові національних меншостей. Практично цю лінію реалізував, насамперед, наркомат освіти республіки.

У своїй книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаній у 1965 р. і вперше надрукованій у нашій країні у 1990 р., І. М. Дзюба зазначає: «Це була справді інтернаціоналістська лєнінська політика, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної ук-раїнської нації. Та вже через кілька років цій політиці було покладено край, і... усунені люди, що її провадили. Це було зроблено Сталіним всупереч ухвалам Комінтерну і партійних з'їздів, було зроблено мовчки, «тихо», без жодного обґрунтування, теоретичного чи політичного»²¹.

Якщо перша частина твердження І. М. Дзюби не викликає запе-речень, то з останньою його думкою навряд чи можна погодитись. Адже, як свідчить аналіз матеріалів Четвертої наради, вже тоді, у 1923 р., Сталін не приховував своєї позиції, обґрунтовував її. Пізніше його позицію було відбито у деяких партійних і державних документах, що визначили долю «коренізації». Про ці документи ще йтиметься. «І досі, — констатував у 1965 р. І. М. Дзюба, — поняття «українізація» вважається одіозним, про неї «соромляться» чи бояться згадувати, хоч, повторюємо, це була лєнінська політика, розроблена на партійних з'їз-дах нації, особливо інтелігенції. Цей «крутий злам» був воістину од-нією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію»²².

Нині фахівці-суспільствознавці мають сприятливі умови для ана-лізу ходу політики «коренізації». З'явилися цікаві публікації на цю тему²³. Гадаємо, на більш предметну увагу дослідників заслуговує питання про труднощі, що їх доводилося долати при здійсненні «украї-нізації». Про них, до речі, докладно говорив на Четвертій нараді у 1923 р. Г. Ф. Гринько: «Я хочу сказати, що на Україні, хоча питання із здійсненням українізації і стоїть надзвичайно складно, все ж у мене

¹⁷ Там же.— С. 67—68.

¹⁸ Там же.— С. 226—227.

¹⁹ Там же.— С. 234.

²⁰ Там же.— С. 227.

²¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.— 1990.— № 5.— С. 116.

²² Там же.

²³ Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Укра-їні (1923—1930 рр.) // Укр. іст. журн.— 1988.— № 6.— С. 68—76; Лозицький

таке враження, що ми відстаємо, що на Україні ми не тримаємося справжнього темпу розвитку у цьому відношенні. Державний апарат наш згори донизу функціонує на російській мові, за дуже незначними винятками в периферійному апараті НКосу та деяких інших»²⁴. Г. Ф. Гринько наводив деякі цифри. За національним походженням у КП(б)У було 23 % українців, 13 % євреїв, 57 % великоросів. У колегіях наркоматів нараховувалось 12 % українців, 47 % великоросів, 26 % євреїв²⁵. Своєрідним коментарем до цих даних можуть бути слова М. І. Бухаріна з його виступу на XII з'їзді РКП(б): «На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з такою люттю бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики слід було б перевчатися»²⁶.

Численні факти свідчили, що ні Е. Й. Квірінг — перший (генеральний) секретар ЦК КП(б)У у 1923—1925 рр., ні другий секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь з його відомою «теорією двох культур» не збиралися «перевчатися», хоча, на думку деяких дослідників, «перед у гальмуванні українізації вели тоді не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросінство, а саме єврейські керівні кадри КП(б)У... Тому позитивне значення для українізації мало призначення генеральним секретарем ЦК КП(б)У єврея з України Лазаря Кагановича, який сам вивчив українську літературну мову і змушував це саме робити керівні кадри КП(б)У, які були у великій частині єврейськими кадрами»²⁷.

І справді, під час перебування Л. М. Кагановича на посту генсека ЦК КП(б)У у 1925—1928 рр. у справі «українізації» було досягнуто помітних зрушень. І було б необ'єктивно про це забувати і концентрувати увагу виключно на конфлікті Л. М. Кагановича з визначним речником «українізації», наркомом освіти у 1924—1927 рр. О. Я. Шумським. Характерну оцінку здійсненню політики «українізації» дав у 1927 р. В. П. Затонський. «...Ми, — писав він, — маємо безумовно значні досягнення в справі українізації».

Але основним досягненням за останній рік слід вважати безперечно зрушення в свідомості партійних мас щодо розуміння змісту та потреби активної українізації»²⁸.

У листопаді 1927 р. відбувся X з'їзд КП(б)У. У доданих до стенограми з'їзду матеріалах є і такий — «Національна політика та українізація. Постанова національного питання партією та досягнення в цій галузі». Тут, зокрема, вказано, що у 1924 р. тираж усіх українських газет дорівнював 90 тис., а у 1927 р. — 500 тис.²⁹. У національному складі КП(б)У українці становили: у 1924 р. — 33 %, у 1925 р. — 38 %, у 1926 р. — 49 %³⁰.

У своїй доповіді на з'їзді Л. М. Каганович гостро критикував таких противників «українізації», як Ю. О. Ларін, Г. О. Зінов'єв. Останній, зокрема, був переконаний і говорив, що «українізація — вода на млин

В. С. Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки // Там же. — 1989. — № 3. — С. 46—55; Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Держава і українська інтелігенція / деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х рр.) — К., 1990. — С. 3—26.

²⁴ Четвертое совещание ЦК РКП... — С. 221.

²⁵ Там же.

²⁶ XII съезд РКП(б) 17—25 апреля 1923 г.: Стеног. отчет. — С. 612.

²⁷ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 222.

²⁸ Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. — 1927. — № 6. — С. 15.

²⁹ X з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р.: Стеног. звіт. — Харків, 1928. — С. 526.

³⁰ Там же.

петлюрівців», що вона «суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії в цьому питанні, допомагає петлюрівщині, а справжньому шовінізмові одсічі нема»³¹.

На нашу думку, слід підтримати тих дослідників, котрі зовсім не ідеалізуючи політику «коренізації», тим не менш вважають, що практика 20-х — початку 30-х рр. у сфері міжнаціональних відносин створювала відповідну морально-психологічну атмосферу, якій ми в першу чергу зобов'язані формуванню і зміцненню того священного «чуття єдиної родини», яке, попри всі передвоєнні нашарування та лихоліття війни, збереглося в душах і діяннях переважної частини громадян країни.

Навіть такий, зовсім не схильний до надто мажорного викладення історії Радянської України, автор, як П. Феденко у своїй відомій праці «Український рух у 20 столітті» констатує: «Політика українізації... дала деякі корисні наслідки українській культурі. В народних школах України запанувала українська мова. Українська Академія наук, після повороту М. Грушевського в Україну з еміграції 1924 р., розвинула широку діяльність. Протягом кількох років пильної культурної праці створено нові кадри української інтелігенції»³².

Однак відношення Сталіна до політики «коренізації» вже у 20-ті роки можна, як вже підкреслювалося, вважати амбівалентним, адже ця політика стимулювала національну самосвідомість великих та малих народів, а тим самим їх прагнення до реального суверенітету, що дедалі більше суперечило сталінському розумінню національно-державного будівництва. Саме Україні судилося стати одним із перших політичних полігонів, де випробувалися сталінські підходи, що загалом логічно впливали із «подвійної бухгалтерії». Ось чому керівники, котрі жили і працювали в республіці, насамперед Л. М. Каганович, а згодом С. В. Косіор, повинні були втілювати цю «бухгалтерію» в життя. Ці їх дії тісно пов'язані із загальним перебігом подій у країні.

У ході створення Сталіним режиму особистої влади дедалі більше вихолощувався реальний зміст радянської федерації. Разом з тим він завжди тримав наготові свого роду універсальний інструмент, за допомогою якого вдалося б виправдовувати антигуманні дії щодо окремих союзних республік, їх керівників, широких верств населення, інтелігенції. Цим інструментом стали звинувачення у «буржуазному націоналізмі» та «націоналістичній контрреволюції». Ясна річ, було б неправильно вважати, ніби, скажімо, у 20-ті рр. не існувало реальної небезпеки націоналістичних хитань чи навіть сепаратистських настроїв на місцях. Спроби консолідації націоналістично настроєних сил, які мали активну підтримку із-за кордону, у ряді республік, у тому числі на Україні, виявилися досить виразно. Однак не можна бачити і того, що поступове утвердження психології «осадженої фортеці», атмосфери загальної підозрілості і недовіри, постійного чекання небезпеки — все це призвело до того, що акцент все більше став перемішуватись з протидії реальним націоналістичним диверсіям на боротьбу з наслідками політики «коренізації». Місце виваженого і копіткого аналізу національних процесів зайняли кампанії «боротьби з буржуазним націоналізмом», під які неважко було підвести не тільки будь-які спроби пошуку оптимальних форм взаємовідносин між центром і республіками, а й взагалі відданість національним традиціям. «Крім усього іншого, — цілком слушно вважає І. М. Дзюба, — ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості»³³.

Неправильно, антиісторично вважати, ніби така політика утверди-

³¹ Там же. — С. 125.

³² Феденко П. Український рух у 20 столітті. — Лондон, 1959. — С. 221.

³³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 116.

лася в один момент. Вона мала свою історію, яка, сподіваємося, ще дочекається своїх вітчизняних об'єктивних дослідників. У публікаціях, що з'явилися в останні роки, найчастіше згадується боротьба з так званим «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У³⁴. Помітним етапом цієї боротьби став вже згаданий конфлікт Л. М. Кагановича з О. Я. Шумським у середині 20-х рр. Добре відчувуючи нові акценти і нюанси сталінської політики, будучи амбітним і одночасно схильним до безпринципності керівником, Л. М. Каганович як генсек ЦК КП(б)У вбачав у боротьбі з «націоналістичним ухилом» надзвичайно ефективний засіб утвердження авторитарних методів керівництва, зміцнення особистого впливу. Саме ці мотиви стали основою його зіткнення із наркомом освіти О. Я. Шумським. Із критичних виступів Шумського, а особливо з того факту, що він вже через півроку після появи Кагановича на Україні поставив під час зустрічі із Сталіним питання про необхідність заміни лідера КП(б)У, виникне не просто «справа Шумського», а «націоналістичний ухил», хоча ніякого ухилу як цілісної ідейно-політичної та організаційно оформленої течії у лавах КП(б)У не було (одним з лідерів цього «ухилу» буде оголошений також письменник М. Г. Хвильовий).

26 квітня 1926 р. Сталін написав листа «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У». Саме цей лист стане офіційним прикриттям «викривальних» дій Кагановича проти «націонал-ухильників». Аналізуючи свою бесіду із О. Я. Шумським, Сталін на словах погодиться з деякими аргументами співрозмовника, а фактично видасть політичний «карт-бланш» своєму посланцю на Україні. Авторів цих рядків вже доводилося писати про діяльність Кагановича у республіці, в тому числі в 20-ті рр.³⁵

Не повторюючи того, що вже було сказано, ще раз підкреслимо: цькування О. Я. Шумського, М. Г. Хвильового та його однодумців (а саме при Кагановичі 27 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про необхідність виключення М. Г. Хвильового, О. Ф. Досвітнього, М. М. Ялового з Всеукраїнської академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) і запропонувало секретаріату «дати відповідні вказівки з цього питання фракції ВАПЛІТЕ») ³⁶, а також брутальні дії, що спричинили дезорганізацію і розкол у лавах Компартії Західної України — все це стало наслідком політики Кагановича. Успішно впорався сталінський посланець і з завданням боротьби з опозицією, з підтримкою боротьби Сталіна проти Л. Д. Троцького, Л. Б. Каменева, Г. О. Зінов'єва. Вміло «хитаючись» разом із сталінською політичною лінією, Л. М. Каганович також вдало використовував метод «подвійної бухгалтерії». Так, замість О. Я. Шумського на посаду наркома освіти у 1927 р. було призначено не менш щирого прихильника «українізації» М. О. Скрипника, у зв'язку з чим у доповіді на Х з'їзді КП(б)У Каганович говорив: «Третій фронт — культурний — у нас на Україні є фронтом, і він за останні роки притяг особливу увагу партії. Найяскравішим показником є те, що ми тут на чолі поставили одного з кращих найстаріших більшовиків-ленінців Миколу Олексійовича Скрипника»³⁷. Мине менше шести років, і доля М. О. Скрипника зав'яжеться у тугий вузол з долями «націонал-ухильників», котрих він критикував, зокрема М. Г. Хвильового. Вони стануть самогубцями у одному році — 1933-му.

Під час перебування Л. М. Кагановича в республіці було покладе-

³⁴ Панчук М. Історична пам'ять — фактор перебудови // Літ. Україна. — 1988. — 7 липня; Панчук М. І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрути історії — К., 1990. — С. 215—243.

³⁵ Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 62—74; № 10. — С. 117—129.

³⁶ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 64.

³⁷ Х з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р. : Стеног. звіт. — С. 522.

но початок застосуванню репресивних заходів проти представників старої інтелігенції. Насамперед, це було пов'язано із так званою «шахтинською справою». Відомо, що судовий процес у цій «справі» відбувся у Москві влітку 1928 р. А у березні цього року, коли у самому розпалі була слідча робота, за вказівкою Сталіна у Донбас виїхали представники з найближчого його оточення на чолі з В. М. Молотовим та М. П. Томським. Вони мали завдання провести збори у робітничих колективах для обговорення інформації про «шкідницьку організацію у Шахтинській окрузі Північно-Кавказького краю. Фактично це була спроба зондажу і обробки громадської думки перед початком першого відкритого судового процесу над «спецами»³⁸.

12—16 березня 1928 р. відбувся об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. У останній день роботи на закритому засіданні Л. М. Каганович виступив з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій». У доповіді особливо підкреслювався новий елемент у «шахтинській справі», а саме те, що це не просто безгосподарність, що «справа» має «сугубо політичний контрреволюційний характер»³⁹. Окремо Л. М. Каганович зупинився на становищі у сільському господарстві, де, за його словами, було викрито контрреволюційну організацію «Хлібороби»⁴⁰. А далі доповідач говорив: «Завдяки успіхам, що їх досягнуто у області хлібозаготівель, ми, безумовно, зміцнили політичний стан країни. Та це ні в якому випадку не дає нам підстави почитати на лаврах, бо від окремих труднощів ми не гарантовані.

Політбюро місяця півтора назад заслухало доповідь т. Балицького й дало директиву вжити всіх заходів для того, щоб можна було у будь-який момент партійні організації мобілізувати, привести у бойовий стан»⁴¹. Закликав Л. М. Каганович і до боротьби з «національною контрреволюцією»⁴².

Пленум прийняв рішення «доручити Політбюро ЦК на підставі документів, що їх висунуто в доповіді тов. Кагановича, розіслати листа всім низовим партосередкам»⁴³. Влітку 1928 р. на лаві підсудних серед «шахтинців» опиняться і деякі керівники промисловості України, яким буде приписано створення «харківського центру» по керівництву «шкідництвом». А на Україні почне реалізовуватись установка на пошуки «націоналістичної контрреволюції». Л. М. Каганович всередині 1928 р. повернеться до Москви, і реалізовувати рішення Пленуму доведеться його наступнику.

Початок

З липня 1928 р. до січня 1938 р. ЦК КП(б)У очолював С. В. Косіор. Донецький робітник, професіональний революціонер, член партії з 1907 р. Косіор був активним учасником Жовтневого збройного повстання у Петрограді і громадянської війни на Україні, а також одним із організаторів КП(б)У. Його політичний шлях не можна вважати таким однолінійним, як, скажімо, у Л. М. Кагановича (хоча й Каганович, щоправда, за невідтвердженими даними, короткий час схилявся у бік Троцького). У лютому—березні 1918 р. С. В. Косіор примикав до «лівих комуністів», виступав проти ленінської пропозиції про укладення Брестського миру. І у цьому ж 1918 р. на I з'їзді КП(б)У він підтримує запропоновану М. О. Скрипником резолюцію про утворення самостійної, організаційно відокремленої від РКП(б) Компартії України (ця резолюція була засуджена делегатами I з'їзду КП(б)У і знята з обговорення самим Скрипником).

³⁸ Режим личной власти Сталина. К истории формирования.— М., 1989.— С. 96.

³⁹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 284, арк. 78.

⁴⁰ Там же.— арк. 80.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.— спр. 281.— арк. 3.

Перед своїм приїздом на Україну влітку 1928 р. С. В. Косіор обіймав посаду секретаря ЦК ВКП(б) і таким чином був достатньо близьким до Сталіна. Разом з тим його навряд чи можна у той період характеризувати як беззастережного сталініста. Він належав до тієї генерації партійців, влучну характеристику якій дав, на нашу думку, С. Коен: «Як адміністратори та політичні діячі вони були часто зв'язані з генсеком, однак у більшості своїй не були бездумними політичними креатурами, а самі були визначними, незалежно мислячими керівниками. Рішучі, прагматичні, вони цікавилися, головним чином, внутрішніми справами, і їх понад усе приваблювали проблеми перетворення Радянської Росії у сучасну індустріальну країну. Відповідні прагнення посилювалися під впливом загрози війни у 1927 р. та зернової кризи 1928 р. Боротьба між Бухарінім і Сталінім велася значною мірою за завоювання їх підтримки»⁴⁴.

С. В. Косіор приїхав на Україну, коли потрібно було зробити вибір, з ким він — з М. І. Бухарінім та його однодумцями, які будуть невдовзі оголошені «правими ухильниками», чи із Сталінім. Характерно, що рішення було прийнято не відразу. Напевно, сам Косіор і тодішнє керівництво КП(б)У певний час вважали, що критичні виступи Бухаріна проти сталінської схильності до вирішення господарських проблем «надзвичайними» засобами не слід переводити у площину політичної боротьби, що усі наявні розбіжності можна буде подолати шляхом конструктивної дискусії, що дасть змогу зберегти єдність у партії.

Не випадково у жовтні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає спеціальне рішення, у якому говорилося: «Визнати за необхідне притягати до суворой партійної відповідальності всіх, хто буде займатися розповсюдженням чуток про нібито існуючі незгоди та угруповання як з ПБ (Політбюро — Ю. Ш.) ЦК ВКП(б), так і ЦК КП(б)У»⁴⁵. Однак уже рішення листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК КП(б)У засвідчили, що С. В. Косіор і, ясна річ, під його впливом керівництво КП(б)У пристали на бік Сталіна. На Пленумі зазначалося, що шлях до подолання труднощів, пов'язаних з індустріалізацією країни, полягає не в поступках куркульству (саме такі «поступки» приписувалися Бухаріну та його прибічникам), а в планомірному і систематичному наступі на експлуататорські елементи міста і села, в ідейній і організаційній єдності партії. На початку наступного, 1929 р., а саме 10 лютого, відбулося об'єднане засідання Політбюро ЦК КП(б)У та Президії ЦКК КП(б)У. Приймається постанова, у якій, зокрема, читаємо: «Ми рішуче відкидаємо висунуті як у заяві т. Бухаріна, так і в заяві трьох (тт. Бухарін, Риков, Томський) звинувачення проти ЦК і проти партії, що нібито партія проводить щодо селянства політику військово-феодалної експлуатації і що нібито ця неправильна політика є основною причиною утруднень, які переживає країна... Труднощі наявні, але більшовики звикли труднощі долати, а не впадати перед ними в паніку і відступати»⁴⁶.

Остаточна позиція С. В. Косіора визначилася на квітневому об'єднаному (1929 р.) Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). На думку С. Коена, ті діячі (а серед них і Косіор), які підтримували Сталіна, «вчинили так не стільки через його бюрократичну владу, скільки тому, що віддали перевагу його керівництву і його політиці. Якоюсь мірою їх вибір безумовно визначався тим, що вони відчували спорідненість з генсеком як з вольовим «практичним політиком», тоді як м'який, занурений у теорію Бухарін у порівнянні з ним міг, можливо, здаватися «просто хлопчиком». Але, крім цього, їх вибір відбивав сумніви щодо подаль-

⁴⁴ Коэн С. Бухарин. Политическая биография. — 1888—1938. М., 1988. — С. 393.

⁴⁵ ПА ІПІ, ф. 1, оп. 6, спр. 143, арк. 73.

⁴⁶ Там же, спр. 163, арк. 42.

шої ефективності бухарінської політики, а також їх негативну реакцію на програмну дилему правих у 1928—1929 рр»⁴⁷.

Ми не випадково так докладно зупиняємося на цих, гадаємо, загальному слухних міркуваннях С. Коєна. Адже правильне розуміння причин успіху сталінських «переломних» ідей наприкінці 20-х рр. дає змогу зрозуміти витoki всіх подальших подій як у країні в цілому, так і у кожній республіці, в тому числі на Україні.

Звертає на себе увагу і така деталь. Напередодні квітневого (1929 р.) Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), який працював 16—23 квітня, відбулася II Всеукраїнська партконференція КП(б)У. Вона пройшла у Харкові 9—14 квітня 1929 р. С. В. Косіор виступав із доповіддю ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва», якою, власне, «підготував» республіканську парторганізацію до різко критичного ставлення до ідей М. І. Бухаріна і його групи⁴⁸. Не випадково ключовим питанням у виступах більшості делегатів при обговоренні доповіді ЦК ВКП(б), зокрема, В. Я. Чубаря, М. С. Хрущова, П. П. Постишева, В. А. Балицького та інших, стало саме питання боротьби з «правим ухилом». «Правий ухил» та примирливе ставлення до нього розцінювалися як «найголовніша небезпека» не лише в ВКП(б), а й у Комінтерні. Проводячи аналогію між троцькістами і «правими», виступаючи вказували, що система поглядів останніх «йде по тому шляху, по якому йшов Троцький». Підтримуючи політику партії та цілком поділяючи сталінську тезу про загострення класової боротьби в умовах будівництва соціалізму, делегати конференції розглядали можливість розв'язання питань соціального, економічного, політичного розвитку країни переважно шляхом боротьби як з «правими», так і троцькістами. Характерним було й те, що ратуючи за монолітність партійних рядів, окремі делегати, наприклад П. П. Постишев⁴⁹, М. О. Скрипник⁵⁰, виступали на захист Сталіна, супроти якого, на їх думку, «праві» в першу чергу намагались «нацькувати партію».

Характерно, що у доповіді ЦК ВКП(б), яку зачитав С. В. Косіор, підкреслювалось: «Не може й бути розмови про те, що ми проти розвитку індивідуального селянського господарства. Ми не такі диваки, щоб не розуміти, що в найближчі 5 і навіть 10 років питома вага селянського індивідуального господарства буде ще дуже велика... Ми не думаємо силоміць заганяти селян в колективи. Це було б з нашого боку великою дурістю. Та ми зобов'язані використовувати всі сили, весь свій моральний і матеріальний вплив для того, щоб переконати селянина в перевагах крупного усупільненого господарства»⁵¹.

Мине не так багато часу, і С. В. Косіору, як і іншим керівникам республіки, на жаль, доведеться втілювати у життя те, що на II Всеукраїнській партконференції він називав «великою дурістю». Вже у листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийме постанову «Про сільське господарство України і про роботу на селі», у якій, зокрема, підкреслювалось, що Україна має все необхідне для того, «щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленним темпом попереду інших республік», що «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію

⁴⁷ Коэн С. Бухарин. Политическая биография.— С. 393.

⁴⁸ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня. : Стеног. звіт.— Харків, 1929.— С. 7—28.

⁴⁹ Там же.— С. 73—74.

⁵⁰ Там же.— С. 79—80.

⁵¹ Там же.— С. 20.

всього степового району України»⁵². Це уже було не просто побажання, це було *завдання*, яке належало, попри усі сумніви, виконувати. І його почали виконувати.

(Далі буде)

Одержано 16.01.91

В данном разделе статьи идет речь об отношении И. В. Сталина к украинизации и о его линии на создание тоталитарной системы, которая начала набирать силу с конца 20-х гг.

⁵² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 4.— К., 1980.— С. 347.

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

На основі нових архівних документів автор висвітлює складні перипетії в житті М. С. Грушевського за кордоном, причини і болісний процес повернення його на батьківщину.

Повернення

Бурхлива течія сучасного суспільного життя, процеси демократизації, піднесення національної самосвідомості зумовлюють зростання інтересу радянських людей до вітчизняної історії. Політизоване сьогодення своїм корінням сягає глибин минулого, багато в чому своєрідно повторюється і тому потребує осмислення й здобуття уроків на майбутнє.

Особливу увагу привертають історичні постаті, які в переломні моменти завдяки своїй громадянській позиції, таланту політика чи з волі обставин підносилися на гребінь революційних подій, справляли визначальний вплив на їх розвиток, пізнали насолоду тріумфу і гірко-ту поразки.

До таких постатей, безперечно, належав і Михайло Сергійович Грушевський — вчений і політик, який увійшов в історію нашої країни як її видатний літописець.

Велет української історіографії, автор неперевершеної «Історії України — Руси», творець багатющої і різноманітної наукової спадщини, вчений-енциклопедист, він водночас був визнаним організатором науки, керівником університетської кафедри, першого українського академічного осередку — Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Історичної секції ВУАН, радянським академіком.

Михайло Грушевський — визначний ідеолог і адепт українського відродження, гнаний за часів царату. Піднятий хвилею другої російської революції на гребінь національних і соціальних процесів, він очолив Центральну Раду і пройшов з нею всі етапи її політичної еволюції аж до боротьби проти Радянської влади. Динамічним перебігом